

Johann Friedrich Herbart, grondlegger van de pedagogiek

Levensverhaal en pedagogische erfenis

Dr. Carlos Martens

Eburon
Utrecht 2022

ISBN 978-94-6301-423-6

Academische Uitgeverij Eburon, Utrecht
www.eburon.nl

Op de omslag: Carl Heinrich Steffens, Portret Joh. Friedrich Herbart (1841, olieverf op doek, Berlinische Galerie, Berlijn)

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

© 2022 C. Martens. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Inhoud

Inleiding	11
Een levensverhaal	13
Oldenburg: een gezellige, aantrekkelijke stad	15
Het geslacht Herbart: van linnenwever tot ambtenaar	16
Herbarts ouders: een ‘droogstoppel’ en een ‘oude, hatelijke vrouw’	19
Herbarts kinderjaren: “Dansen was mijn hoogste leven”	21
De Salana	26
Student in Jena: “Ik ben verlegen over mezelf...”	28
“Eenzaam en vol duistere gedachten...”	31
Huisleraar in Bern: “Mijn voorbeeld zal minstens even veel waard zijn als mijn onderwijs”	34
Huize Steiger: “Geen tempel van het genie”	36
“Al mijn tijd gaat naar de kinderen”	38
“Ik hoor trommels en krijgsmuziek hier door de straten trekken”	39
“Ik ben in nood. Ik kom naar mijn ouders, door hen gedwongen, maar niet geroepen”	40
Geleerde in Bremen: “De geest van Pestalozzi’s methode trekt mij aan”	42
Göttingen: “Ik zoek hier een leerstoel”	46
Politieke en militaire troebelen	50
“De werkkring in Göttingen is mij nog steeds de allerbeste”	51
“In Hannover zijn erge dingen gebeurd... Ik grijp in eenzaamheid terug naar mijn werk”	53
Winter 1808: “Met geweld kwam de muziek over mij”	56
De eerste ‘volgelingen’	58
“Ik heb een aanbod gekregen, ver van hier... Kun je goed raden?”	59
“Ik word nog maar eens Pruisisch onderdaan”	61
De Albertina	62
Geleidelijk inleven	64
“Kunnen Kants schimmen boos zijn op mij?”	67
“Jouw Mary tot in de dood, <i>lieve, enige Herbart</i> ”	68
“Een lerarenopleiding die naam waardig...”	69

De Wetenschappelijke Deputatie	71
“In de laatste maanden van het beruchte jaar 1812 had ik nauwelijks een rustige plaats om te schrijven”	73
“Ik heb besloten mijn professoraat in Königsberg op te geven en naar Brechelshof te komen”	74
“Onderdanige dank voor het beschikbaar stellen van een lokaal”	76
“Nooit heb ik mij bij het begin van de lessen zo beklemd gevoeld als nu”	78
“Het seminarie is rustig verder gegroeid, als een plant die vast geworteld is”	81
“Hier en daar dacht men dat ik mij van de pedagogiek afgekeerd had”	83
‘Narigheid’ en ‘Ongenoegen’	84
“Voor mij is pedagogiek nooit iets anders geweest dan een toepassing van de filosofie”	86
“Gedurende vijftientig jaar heb ik een massa onzin van recensenten leren verachten, dat ik er een boekje mee kan vullen”	88
“Een samenkomst met Brandis en Drobisch zou een grote gunst zijn”	90
“Wanneer de cholera in Danzig uitbrak, maakte ik mijn testament”	91
“In Königsberg zijn er mensen die u of mij naar Berlijn willen sturen. Waarom niet u én mij?”	92
“Ik ben in ongenade gevallen”	94
“Onder deze omstandigheden wordt Pruisen voor mij een gevangenis”	95
“Ik <i>wil</i> nu naar Göttingen”	98
“Zat ik maar al rustig in Göttingen!”	100
“De ellendige nabijheid van België”	101
“Göttingen heeft niet meer de vroegere grandeur”	103
De Georgia Augusta	104
“Mijn krachten nemen af”	105
“De opwinding die bij de tegenstanders zal ontstaan kan u niet onverschillig laten”	107
“Maar wie mijn werk in verwarring brengt, die mag voor mij op zijn hoede zijn”	109
“Tegen inbrekers heb ik een nieuw hangslot op mijn voordeur laten plaatsen”	110
“Waar is het gewin van mijn inspanningen voor de pedagogiek, voor de onderwijskunst? Die ruïnes liggen in Königsberg”	112
“Wat anderen in hun voordeel zouden kunnen gebruiken, zal mij een tijd van lijden worden”	113
De ‘zeven uit Göttingen’	115
“Van Rotenkirchen kwam ik met een lichter hart terug, dan ik er heenging”	117
“Ik werd in moeilijkheden gebracht die een academische leraar vreemd zouden moeten blijven”	119
“Ik leef teruggetrokken als een slak”	122
“Ik moet werken zolang het nog dag is”	124
“Ik kijk niet verder dan de volgende zomer”	126

“Wie vernam uit zijn mond een kwetsend woord?”	127
Kinderen dansen op het graf van Herbart	129
Getuigenis van Alexander Jung over Herbart	131

Pedagogische erfenis 135

Pedagogische voorgangers 137

Herbarts visie op de geschiedenis	137
Herbart en de geschiedenis van de pedagogiek	140
Confrontatie met het verleden	143
<i>Griekse cultuur</i>	143
<i>Homerus</i>	145
<i>Xenophon</i>	146
<i>Socrates</i>	146
<i>Plato</i>	147
<i>Aristoteles</i>	148
<i>Epicurisme en stoïcisme</i>	149
<i>Romeinse cultuur</i>	149
<i>Middeleeuwen, renaissance en reformatie</i>	150
<i>Zeventiende eeuw</i>	153
<i>John Locke</i>	154
<i>Jean-Jacques Rousseau</i>	156
<i>De filantropijnen</i>	158
<i>Immanuel Kant</i>	162
<i>Het piëtisme en Francke</i>	164
<i>August Hermann Niemeyer</i>	167
<i>Friedrich Heinrich Christian Schwarz</i>	169
<i>Jean-Paul Richter</i>	173
<i>Het Duitse humanisme</i>	177
<i>Friedrich Niethammer</i>	180

De pedagogische nalatenschap 184

Een ‘oorspronkelijke pedagogische natuur’?	184
Jeugdzonden en filosofie	186
Het pedagogisch aanbod in Jena	190
De ‘Bund der freien Männer’	193
Alle leden van de ‘Bund’ pedagogen?	195

Zwitserland: het land van de vrijheid	199
Fischer en de pedagogische ommekeer	202
Vijf pedagogische verslagen	205
Een braakliggend stuk land	206
Een ontgoochelde huisleraar	211
Drie opvoedingsmiddelen, of eigenlijk twee	212
Twee opvoedingssporen: verstand en gevoel	213
“En de boer hij ploegde voort”	215
Eros	216
Sublimatie en generalisatie	222
Een bergtocht in de Alpen	225
Bouwstenen van een pedagogisch systeem	231
De zoektocht naar de waarheid in een wereld waar de zot koning is	232
Een jeugddroom	235
Bremen en het onderwijs rond 1800	238
Hervorming van het Bremense openbaar onderwijs	240
Ideeën voor een pedagogisch leerplan hoger onderwijs	243
Ontmoeting met de ‘eerbiedwaardige’ Pestalozzi	244
Op bezoek bij Pestalozzi	246
‘Hoe Geertrui haar kinderen onderwijst’	250
‘Over Pestalozzi’	254
“Het is in onze handen, het lang verwachte boek”	255
De ‘Elementarbücher’	259
Herbarts ABC van de waarneming	262
De zedelijkheid als hoogste opvoedingsdoel	265
De wereld in beelden voorgesteld, het middel tot karaktervorming	268
Nogmaals Pestalozzi’s methode beoordeeld	270
Over de oudste pedagogische handschriften van Herbart	273
Pedagogiek aan de Georgia Augusta	275
Twee colleges over pedagogiek	280
Pedagogische tact	281
Opvoedkunde: wetenschap of kunst?	283
De ‘Diktate’	287
Verdere ontwikkeling van de pedagogische hoofdbegrippen	291
“Pädagogik”: de eerste systematische uiteenzetting in kladversie?	293
Semesterplanning en lesschema’s	298
Vakdidactiek in een notendop	301
Een laat geboren kind	304
Pedagogiek een zelfstandige wetenschap?	307

“Orde en tucht zijn geen doel op zich” en “Kinderen moeten de kans krijgen zichzelf te worden”	310
“Voed niet te veel op!”	312
Veelzijdigheid	314
Interesse	316
Onderwijs als aanvulling en ordening van ervaring en omgang	318
Onderwijstrappen: wat na elkaar en wat tegelijkertijd onderwijzen?	320
Leerinhoud?	321
‘Manieren van lesgeven’	322
Drie soorten leergangen: voordragend, analytisch en synthetisch	323
Combinatoriek	326
“Men lachte, en men lache alleen nog maar meer..”	331
Leerplannen	334
“Kruisig het vlees of ga terug naar de bossen!”	335
Objectief en subjectief deel van het karakter en ziekmakende gevolgen	337
“Uit de esthetische kracht van het morele gevoel ontstaat begeerteloze warmte”	338
“Ignoti nulla cupido!”	340
Een verzameling schilderijtjes	341
“De juiste opvoedende omgang zal als muziek nagalmen”	343
“Kinderen moeten hun kinderlijke geest behouden”	346
“Mijn pedagogiek dank ik bijna evenzeer aan mijn ervaringen als aan mijn filosofie”	348
“De opvoeder moet moed vatten als hij gefaald heeft”	350
Positieve weerklank	351
De ‘hoerenbok’ slaat toe	355
“Geduld, lieve heer! U mist de sleutel. Wacht even, ik haal hem voor u”	357
“Van de politiek naar de pedagogiek is een verkeerde weg”	358
Een opmerkelijke archiefvondst	362
Hervorming van de Königsbergse scholen	364
De huisleraar	371
Nood aan opleiding van huisleraren	376
Herbarts plan voor een huislerareninstituut	381
De ‘normaalschool’ van Königsberg: eindafrekening met Pestalozzi	383
De donkere kant van de pedagogiek	388
Zippels voorstel om het onderwijs te vereenvoudigen	391
“Aan welke boom groeien de scepters van de koningen?”	394
Inspecteur Graff en het jaarklassensysteem	397
Herbart over het jaarklassensysteem van Graff	404
Pleidooi voor de burgerschool	407
Pedagogiek voor rijpere mannen	411

Pedagogische brieven	416
Brief 1	418
Brief 2	419
Brief 3	419
Brief 4	420
Brief 5	421
Brief 6	421
Brief 7	422
Brief 8	422
Brief 9	423
Brief 10	423
Brief 11	424
Brief 12	424
Brief 13	425
Brief 14	425
Eerste intermezzo: de razende Roeland	426
Tweede intermezzo: statica en dinamica van de voorstellingen	430
Brief 15	432
Brief 16	433
Brief 17	434
Brief 18	434
Brief 19	435
Onvoltooid pedagogisch werk	435
Laatste brief 35	438
Apotheose in de schaduw van de dood	439
Fundamenten van de pedagogiek	441
‘Umriss der allgemeinen Pädagogik’	442
Pedagogiek volgens de leeftijden	446
Vakdidactiek	449
Kinderen met beperkingen	454
Huisonderwijs, particuliere instelling of openbaar onderwijs?	456
Een brevier voor de leraar	458
Een doorschoten exemplaar	459
Een handjevol leerlingen	462
“Een ster van groot formaat aan het firmament van het menselijke denken”	465
Grondlegger van de pedagogiek?	469
Bibliografie	473
Dank	485

Inleiding

Dit boek is een levensverhaal met een historisch-pedagogische betekenis. Het speelt zich af in het laatste kwart van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw in Duitsland. Het hoofdpersonage is Johann Friedrich Herbart, filosoof van beroep. Alhoewel zelf kinderloos, heeft hij, als geen ander filosoof, een visie op opvoeden van kinderen neergeschreven en toegepast. Zijn filosofie kon niet op tegen die van zijn tijdgenoten: Kant, Fichte, Hegel, Schelling, Schleiermacher, Schopenhauer. Zijn pedagogiek werd des te waardevoller, hoewel gekleurd door de tijd waarin hij leefde. Maar het leven spaarde hem niet: ruziende ouders, ziekte, oorlogen, angst en depressie, miskennis, eenzaamheid, wantrouwen. Uiteindelijk de dood, zonder enige hoop op het doorwerken van zijn filosofie, noch van zijn pedagogiek.

En dan gebeurde er iets opmerkelijks. Enkele decennia na zijn dood grepen onderwijzers opnieuw naar zijn gedachtegoed om hun onderwijs vorm te geven en zogenaamd wetenschappelijk te verantwoorden. De grondslag voor wat het herbartianisme zal genoemd worden, was gelegd. In het laatste kwart van de negentiende eeuw werd het herbartianisme een vloedgolf die Duitsland overspoelde en zich overal schaamteloos opdrong. Universiteiten, lerarenopleidingen, middelbare en lagere scholen stonden open voor opvattingen die verkondigd werden vanuit de hoofdkwartieren van het herbartianisme of door verlichte herbartianen van allerlei slag. Daarbij beriep men zich even schaamteloos op Herbarts pedagogiek en psychologie. De vraag of Herbart hiermee zo gelukkig zou geweest zijn, zal wel onbeantwoord blijven. Maar de vraag dringt zich op in welke mate Herbart zelf aanleiding heeft gegeven tot de interpretaties van zijn late 'volgelingen'.

De vloedgolf bleef niet beperkt tot Duitsland. Van ver over de grenzen stroomden leergierige pedagogen en leerkrachten Duitsland binnen om in pedagogische centra, zoals Leipzig en Jena, de rasechte herbartianen aan het werk te zien en te leren hoe ze het onderwijs in hun land vorm en gestalte moesten geven. En omgekeerd trokken verlichte geesten de wereld in om de 'ware' pedagogiek aan de man te brengen. Bijna een halve eeuw is er een onophoudelijke stroom en uitwisseling van herbartiaanse informatie geweest. Vrijwel alle landen van Europa, de Verenigde Staten, Rusland, Japan, China kwamen hiermee in contact. Nederland en België ontkwamen er niet aan.

Dogmatisme, eenzijdigheid, exclusief denken, onvoldoende openheid voor de ontwikkelingen in maatschappij en wetenschap werden het herbartianisme bij het begin van de twintigste eeuw fataal. De kritiek kwam van even verlichte filosofen en pedagogen die hun eigen dogma's verkondigden en vaak – bewust of onbewust – schatplichtig waren aan hun voorgangers. Niet alleen het herbartianisme in al zijn facetten werd kop van jut, maar

ook Herbart zelf moest eraan geloven. Slechts na de Tweede Wereldoorlog ontstonden er pogingen om de geschiedenis te herschrijven en Herbart en het herbartianisme in een ander daglicht te plaatsen.

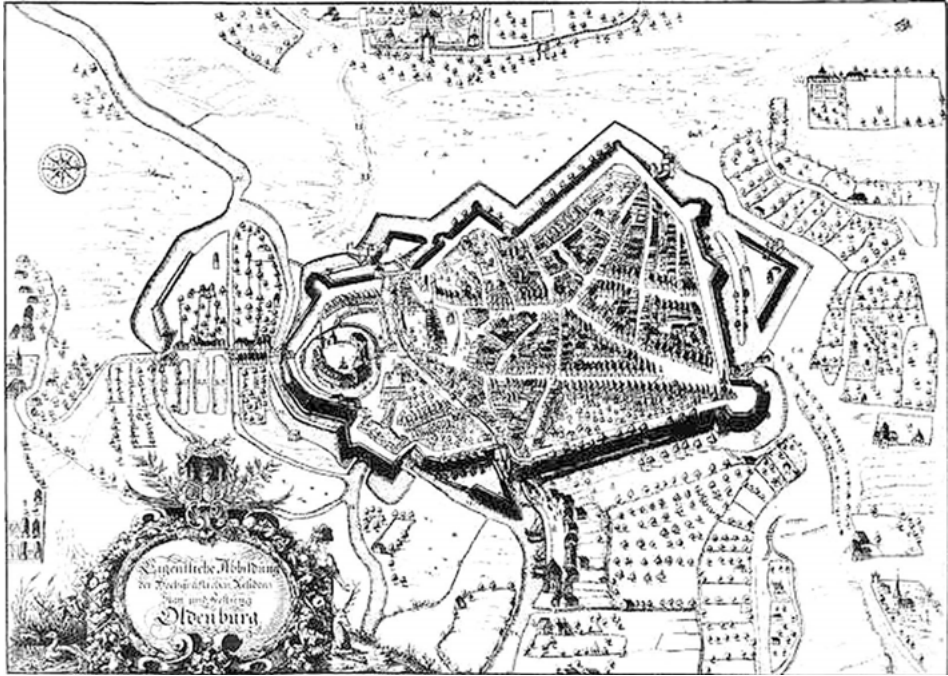
Ons opzet is een bijdrage te leveren tot de geschiedenis van het herbartianisme in twee delen. Het eerste en voorliggende deel is gewijd aan de biografie van Herbart en aan zijn pedagogisch werk. Het tweede deel zal gaan over het herbartianisme in Duitsland en in het Duitstalig gebied, de verspreiding ervan in Europa en over de continenten, met bijzondere aandacht voor Nederland en België, over de kritiek op en de ondergang van het herbartianisme, de relatie tot de nieuwe-schoolbeweging en de ontwikkelingen in het Herbart-onderzoek na de Tweede Wereldoorlog.

Als invalshoek voor een biografie van Herbart en de evolutie van zijn pedagogisch werk, leek ons een tekst tekenend van Ludwig Gurlitt, een Duits reformpedagoog, criticus van het autoritaire schoolsysteem en voorvechter van de natuurlijke opvoeding. Of was hij ‘opvoedingsanarchist’? Elke onderwijzer kon de tekst (in het Frans!) in 1919 lezen in *Le Moniteur des instituteurs primaires* (jg. 44, p. 17 e.v.). In vertaling:

“Herbart was een uitermate nuchtere figuur, die op zijn veertiende al filosofeerde, als student te Jena de intellectuele discussie boven het gezellige leven van zijn medestudenten verkoos en op zijn tweeëntwintigste in een kring van dames de overbodige vraag, hoe men de waarneming van jonge kinderen kon oefenen, probeerde te beantwoorden. Herbart paste zijn intellectualistische pedagogiek zelfs toe op zuigelingen. Het andere geslacht liet hem volkomen koud en hij wilde voor zijn veertigste niet trouwen. Herbart had geen fantasie, geen gevoelens, geen begeerten. Behoefteloos aan seksualiteit had hij ook al niet. Het huwelijk was voor hem alleen een middel om de onontbeerlijke subjecten voor de opvoeding te krijgen. Herbart kon alleen denken, voor en tegen afwegen. Zijn uiterlijk was de weerspiegeling van zijn aard: regelmatige gelaatstreken, een nobel en correct uiterlijk, dat alleen een onpersoonlijk masker was. Hij liet zich niet beïnvloeden door groot of klein, goed of kwaad. Liefde en haat waren hem vreemd. Net zoals de geest Gods over de wateren daalde, daalde Herbarts geest over de scholen en maakte ze tot in hun diepste kern gevoelloos en koud. Als onze leerkrachten nuchtere en bekrompen pedanten zijn, dan hebben ze dat van Herbart geleerd. Hij is de grote schuldige.”

Zo dachten velen over Herbart. Lees het verhaal en oordeel zelf.

Een levensverhaal

Oldenburg in de tweede helft van de zeventiende eeuw met omwalling en binnen de omwalling uiterst links het kasteel

De Langestraße in Oldenburg rond 1900

Oldenburg: een gezellige, aantrekkelijke stad

Dit verhaal begint in Oldenburg, een Nedersaksische stad op vijftig kilometer ten westen van de havenstad Bremen en gelegen aan een rivier, de Hunte. Hier vonden archeologen sporen van jachtactiviteiten, die teruggingen tot het steentijdperk. Omwalling en burcht uit de twaalfde eeuw stonden garant voor een veilige doorgang aan de rivier op de handelsroute tussen Bremen en Oost-Friesland. Die handelsweg liep over een dam, dwars door de huidige stadskern van Oldenburg, waar nu de Langestraße loopt, een drukke verkeersvrije winkelstraat.

In 1773 – drie jaar voor Herbarts geboorte – werd het graafschap Oldenburg onafhankelijk van de Deense kroon. Van dan af werd de stad een hertogelijk verblijf, ontwikkelde zich tot een politiek en administratief centrum, en kreeg door nieuwbouw en opnieuw aanleggen langzamerhand een gezellig en aantrekkelijk uitzicht¹.

Tegelijk met de materiële vooruitgang, deed zich een geestelijke bloei voor. Sinds 1768 werden in Oldenburg geregeld openbare muziekconcerten gegeven. De *Hentelsche Gesellschaft* voerde driemaal per week een toneel op. Er was een ‘club’ voor mensen uit de bemiddelde klasse, die regelmatig vergaderde en door Herbarts vader frequent bezocht werd. Maar vooral was er sinds 1779 een *Literarische Gesellschaft*, waarin geleerden wekelijks vergaderden om nieuwe uitgaven te bespreken of om eigen teksten naar voren te brengen en met elkaar te bediscussiëren. Van die kring maakten de huisleraren van de jonge Herbart, Karsten Hinrich Kruse² en Hermann Wilhelm Franz Ültzen³, deel uit. Ook Johann Siegmund Manso⁴, rector van het gymnasium en Herbarts leraar Latijn, frequenteerde dit *Gesellschaft*.

-
1. *Geschichte der Stadt Oldenburg*, 2 dln., Oldenburg, 1992-1997; G. JANSEN, *Aus vergangenen Tagen. Oldenburg's literarische und gesellschaftliche Zustände während des Zeitraums von 1773 bis 1811*, Oldenburg, 1877; E. PLEITNER, *Oldenburg im neunzehnten Jahrhundert*, dl. 1: 1800-1848, Oldenburg, 1899; J. GRUNER, *Meine Wallfahrt zur Rube und Hofnung*, Frankfurt, 1802, 235-265.
 2. Karsten Hinrich Kruse (1753-1827) begon in 1775 een loopbaan als subkantoor aan het Oldenburgse gymnasium. Later historicus aan de universiteit van Leipzig. Hij stichtte in Oldenburg een avondschool voor meisjes.
 3. Hermann Wilhelm Franz Ültzen (1759-1808) was dichter en theoloog. Afkomstig uit Celle, volgde er lager en middelbaar onderwijs, om vervolgens van 1777 tot 1780 aan de Academie van Göttingen filologie te studeren. Was twee en een half jaar huisleraar in Bremen. Wordt in 1783 huisleraar in Oldenburg, bleef er tot 1788 om dan naar zijn geboortestreek terug te keren. In de winter van 1789 werd hij als predikant aangesteld in Langlingen.
 4. Johann Siegmund Manso (1737-1796) afkomstig uit Zerbst. Studeerde in Jena en Göttingen. In 1759 rector van het gymnasium in Bielefeld. Volgt in 1771 Martin Ehlers als rector van het Oldenburgse gymnasium op. F.R. RICKLEFS, *Erinnerungen aus Manso's Leben*, Oldenburg, 1796.

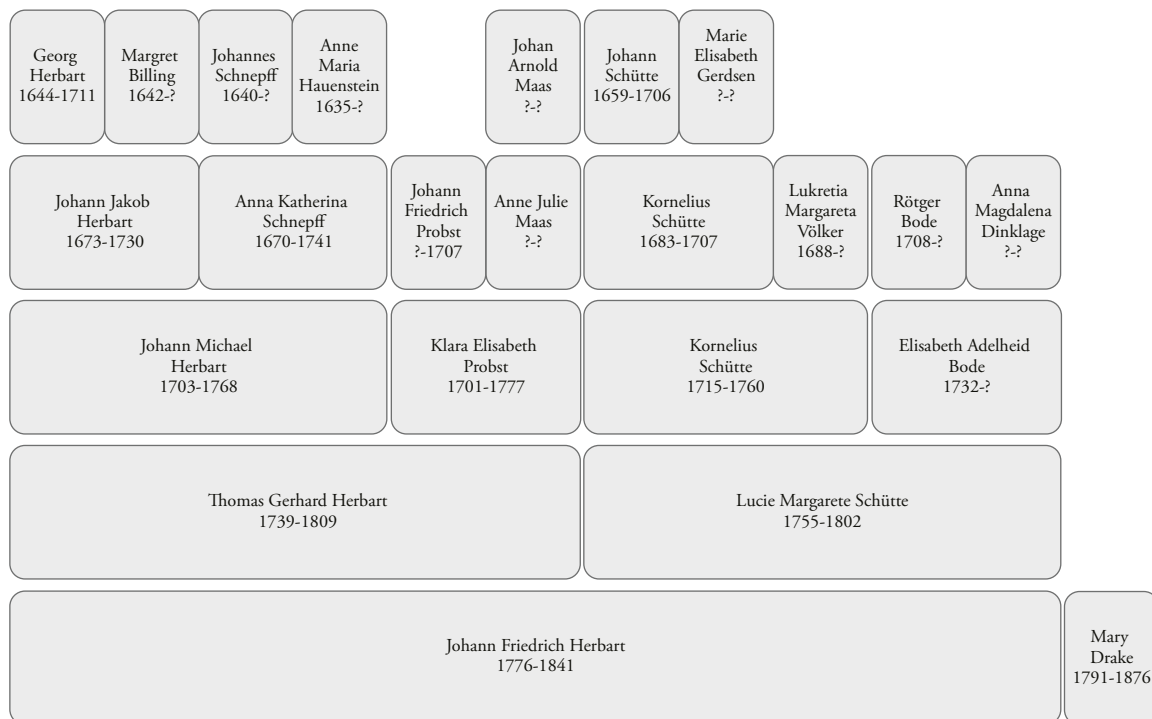
Het geslacht Herbart: van linnenwever tot ambtenaar

De familienaam Herbart gaat terug tot de zestiende eeuw in Ostheim, aan de rivier de Streu, in het grensgebied tussen Thüringen en Beieren. In 1570 waren er in Ostheim minstens drie families die de naam Herbart droegen⁵. De oudste, met zekerheid bekende voorvader was Hans Herbart, wiens zoon op 19 oktober 1615 in Ostheim onder de naam Andreas gedoopt werd. Andreas stond bekend als ‘Leineweber’, wever dus, en liet op 1 januari 1644 zijn zoon Georg in zijn geboorteplaats dopen. Georg zette het beroep van zijn vader verder, liet zijn zoon Johann Jakob op 25 februari 1673 dopen en werd op 17 januari 1711 begraven. Ook Johann Jakob was wever, maar niet in loondienst zoals zijn voorvaderen, wel als zelfstandige. Toen Jakob op 28 september 1730 begraven werd, liet hij drie kinderen na: Anna Elisabetha, Johann Michael en Johannes Justus.

Johann Michael, geboren op 30 augustus 1703, ontsprong de dans van het weversberoep en bracht het tot een baan in het onderwijs. Onder druk van de geestelijke overheid deden de onbemiddelde ouders hun elfjarige knaap op kostschool bij de Minoriten van Schleusingen – ongeveer zeventig kilometer van Ostheim – waar de jonge student erin lukte door talent en ijver een studiebeurs te krijgen. Om hoger onderwijs te volgen schreven bemiddelde studenten zich doorgaans in aan de universiteiten van Jena of Leipzig. Maar in november 1722 – hij was toen negentien jaar – trok Johann Michael naar het minder dure Wittenberg om er filosofie, klassieke talen en theologie te studeren. Hij kreeg de kans om naar Sint-Petersburg te trekken, in opdracht van tsaar Peter de Grote, maar verkoos een aanvullende studie van twee jaar in Helmstedt, die hij met wat bijlessen Hebreeuws bekostigde. Verder reikten zijn financiële mogelijkheden niet. Een arme theologiestudent moest zich meestal tevreden stellen met een post als huisleraar, in de hoop een betrekking te vinden in een Latijnse school en later misschien een ambt in een parochie te bekleden. Zo verging het ook Johann Michael. Hij greep met beide handen de post aan van huisleraar van de zoons van de familie von Behr in Klein-Häuslingen bij Verden in Nedersaksen, bleef er twee jaar en trok dan naar Bremen om nog ruim een jaar de kinderen van de familie von Stöcken te onderwijzen.

Begin 1730 kreeg Johann Michael een betrekking in de drieklassige Latijnse school van Delmenhorst. Hij onderwees er in de middelste klas, oefende de leerlingen in de kerkzang, begeleidde hen bij kerkdiensten, huwelijken en begrafenissen. Hij verving wanneer nodig de predikant en zorgde voor het zielenheil van zijn leerlingen. Zijn vierjarig verblijf in Delmenhorst leverde hem ook een echtgenote op, die hij zocht en vond bij de familie van zijn schooldirecteur, Konrad Probst. Johann Michael trouwde de oudste zuster van de directeur, Klara Elisabeth. Zij gaf hem vijf kinderen, een dochter en vier

5. W. ASMUS, *Johann Friedrich Herbart. Eine Pädagogische Biographie*, dl. I: *Der Denker*, Heidelberg, 1968, 11-48.

zoons: Sophie Eleonore, Johann Konrad, Anton Christian die in Oldenburg geboren werd, precies als de jongste twee zoons Thomas Gerhard en Johann Friedrich Jakob.

Op vraag van de stadhouder van Oldenburg, Christen Thomesön von Sehestedt, was Johann Michael in 1734 naar Oldenburg verhuisd, om er rector te worden van het gymnasium. Hij stond er in hoog aanzien, bracht het gymnasium tot bloei, beginselvast maar soepel, schreef zijn biograaf⁶. Hij bewonderde de dichter Klopstock en was overtuigd van Montesquieus ideeën over de staat met de scheiding van de machten.

Johann Michael had een goede constitutie en zou er een gematigde levenswijze op na gehouden hebben. Maar aanvallen van jicht die zich al eerder manifesteerden, werden in het voorjaar van 1768 heviger en de krachten namen af. Hij stierf op 2 augustus van hetzelfde jaar. Hij was een wijs man en een christen.

6. K. MEINARDUS, *Geschichte des Großherzoglichen Gymnasiums in Oldenburg*, Oldenburg, 1878.

*Geboortehuis van J.F. Herbart in de
Langestraat 86 te Oldenburg (omstreeks 1950)*

*Het huis werd in 1961 afgebroken en vervangen
door een passage, de Herbartgang genoemd*

Gedenkplaat in de Herbartgang in Oldenburg

Herbarts ouders: een ‘droogstoppel’ en een ‘oude, hatelijke vrouw’

Het vierde kind – de derde zoon – in de rij uit het huwelijk van Johann Michael Herbart en Klara Elisabeth Probst was Thomas Gerhard Herbart, vader van het hoofdpersonage van ons verhaal: Johann Friedrich Herbart, die zijn grootvader echter niet gekend heeft. Johann Friedrich werd geboren acht jaar na het overlijden van zijn grootvader.

Het gezin Johann Michael Herbart woonde sinds 1734 in de Haarenstraße 15 in Oldenburg toen Thomas Gerhard op 26 augustus 1739 geboren werd. Evenals zijn broers, kreeg hij een klassieke opleiding in het gymnasium waar vader rector was. Hij studeerde rechten in Helmstedt met het doel een staatsambt in Oldenburg te krijgen. Dat lukte en na het afstuderen in 1761 begon hij zijn loopbaan als ambtenaar bij de Oldenburgse regering. In 1774 werd hij raadslid en in 1781 rechter. Op 26 mei 1775 trouwde hij de zestien jaar jongere Lucie Margarete Schütte, een huwelijk dat tot maart 1801 zou standhouden, maar van meet af aan gedoemd was om te mislukken. Uit dit huwelijk werd één kind geboren, op 4 mei 1776, Johann Friedrich Herbart.

Johann Friedrichs familie van moederszijde, de familie Schütte, was afkomstig uit Quakenbrück. Het was een bemiddelde koopmansfamilie, die ook in de stadspolitiek een belangrijke rol speelde. Kornelius Schütte, de vader van Lucie Margarete, had medicijnen gestudeerd en zich als geneesheer in Oldenburg gevestigd. Daar had hij in de Langestraat 86 een ruime woning gekocht en uit zijn huwelijk met de Oldenburgse koopmansdochter Elisabeth Adelheid Bode was op 10 april 1755 Lucie Margarete geboren. In dat huis is meer dan waarschijnlijk haar enige zoon Johann Friedrich geboren.

Over Herbarts vader zijn de berichten nogal schaars. Johann Smidt, een boezemvriend van de familie Herbart tekende hem als een zwijgzaam, droog en flegmatisch man⁷. Hij was alleen maar geïnteresseerd in zijn ambtsbezigheden. Zijn leven speelde zich af tussen studeerkamer en kantoor. Zonder ambitie, zonder creativiteit. De dagelijkse sleur werd hooguit door een regelmatig bezoek aan de club onderbroken. De brieven die vader Herbart aan Smidt schreef waren even saai en zakelijk. Nu eens verhinderden beroepsbezigheden hem ‘de vriend van zijn zoon’ te ontmoeten, dan opnieuw kon hij zijn echtgenote in Göttingen, waar ze op doorreis was, niet afhalen.

In tegenstelling tot haar man was Herbarts moeder, Lucie Margarete Schütte, een extraverte, ondernemende, bazige en opdringerige vrouw. Een onvoldane en ongelukkige echtgenote, die haar leed verborg achter het masker van een arrogant en mannelijk gedrag. Zij was meer man als vrouw. Smidt herinnerde zich haar als een ongewone en

7. Biografische gegevens, briefwisseling, geschriften van J.F. Herbart zijn opgenomen in de negentiendelige uitgave door: K. KEHRBACH & O. FLÜGEL, *Johann Friedrich Herbart. Sämtliche Werke*, Aalen, 1964. De laatste vier boekdelen van deze uitgave zijn bewerkt door Th. FRITZSCH, *Briefe von und an Herbart*. Wij citeren de uitgave voortaan als volgt: KF, gevolgd door het boekdeel en de bladzijde(n). Herbarts stamboom is terug te vinden in KF 16, 3. Zie ook: Familie Herbart in Ostheim, *Zeitschrift für Philosophie und Pädagogik*, 1901 (8), 253.

33) In der Wohnung des Justizraths Herbart an der langen Straße hieselbst, werden am 11ten April d. und folgenden Tagen öffentlich an die Weisbietenden verkauft werden verschiedene, theils moderne Meubeln und hausgeräthliche Sachen, als Tische, 12 moderne Bogenschränke von Eichenholz, mit Nußbaum furnirt, Koffer, Commode, Schränke, worunter 2 große Bogenschränke, mit Nußbaum furnirt, Spielstühle, Spiegel und Spiegeletische, ein Schreibpult mit aufgesetztem Schrank, mit Nußbaum furnirt, Bergstühle ohne Ruffas, ein vollständiges feines Bett für 2 Personen, auch andere gute Betten und Bettstellen mit Umbängen, eine Zeugpresse, 2 Waschtische, eine Zeugrolle, ein Kleiderneß, Caffee- und Theezug von England, und Rudolfsbäter Porzellan, ein completes Tafelservice von Engl. Fayance mit Federrande, allerley Küchengeräthe, als Eisen, Zinn, Messing, Kupfer, Blech und Hölzernzeug, worunter ein sehr großer eiserner Kessel, eine Bratmaschine, eine Tortenpfanne und verschiedene Kücheneisen befindlich, sodann ein Clavier, eine Orgel und 2 kleine Faßgeigen, ein holländischer Schliessen mit dazu gehörige Decke und vollständigem Geschirz, ein Pferd, auch Plümaße und Schellendecke, ferner ein großer eiserner Henke, Ofen, der auch als Windofen gebraucht werden kann, einige Hundert holländische weiß und blaue Steinghen, eine Party alte Stuffer, und altes Bauholz. Die Sachen können nach Osiern beschen werden.

Aankondiging van de openbare verkoop van de huisraad van de familie Herbart in de Oldenburgische wöchentliche Anzeigen van 30 maart 1796

merkwaardige vrouw. Op haar veertigste had ze – haar felle ogen uitgezonderd – geen spoor van vrouwelijke schoonheid meer. Houding, gang, stem, beweging waren ronduit lelijk en onaangenaam en riepen een gevoel van afkeer op. En omdat er geen zinnelijke prikkels van haar uitgingen, was ze, beweerde Smidt, nooit in staat geweest enige zinnelijke reactie bij anderen uit te lokken. Ziller⁸, die zich op een zekere dr. Merzdorf steunde en daarmee de Herbart-biografie van Hartenstein aanvulde, beschreef Herbarts moeder als een zeldzame en merkwaardige vrouw. Wie haar niet kende vond haar zonderling en excentriek⁹.

Volgens Smidt was Frau Herbart ‘zum Regimente geboren’, voor het leger geschapen. Zij voelde zich door haar man niet gewaardeerd. Zij had louter gediend om hem een kind te geven en zij beklaagde er zich over dat ze zich voor haar man en haar kind opgeofferd had. Maar al was haar huwelijk een mislukking, haar zoon zou ze goed opvoeden en tot het doel brengen dat zij voor ogen had. Zij zocht de beste huisleraren uit, zij woonde zelf de lessen bij, zij koos voor hem een studierichting, die ook haar man beviel, zij trok met hem mee naar de universiteit en huurde er een eigen woning, zij probeerde haar zoon aan de dochter van haar vriendin te koppelen. Alle voorwaarden waren vervuld om een intelligente adolescent met een eigen, vaste wil de andere kant te doen opkijken. En wanneer dit alles mislukte, werd de spanning tussen moeder en zoon hoog en een breuk onafwendbaar. Moeder Herbart – die getrouwd was in een stelsel van scheiding van goederen – had een clause bedacht in haar testament, waarbij haar zoon de erfenis, ongeveer 25 000 taler, pas op zijn veertigste in handen zou krijgen. In afwachting kreeg hij alleen de rente van haar fortuin.

8. Tuiskon Ziller heeft in *Herbartische Reliquien*, Leipzig, 1871, 1-7 een aanvulling gegeven bij de Herbart-biografie door Hartenstein gepubliceerd in *Oldenburgischen Blättern*, 1842, 41-48, een jaar na de dood van Herbart. Hartenstein steunde zich o.a. op het getuigenis van Langreuter, een oudere jeugdvriend van Herbart. Langreuter was bekend met het gezin Herbart, voerde correspondentie met Herbart en zijn moeder. We citeren Zillers werk voortaan als: TZ, gevolgd door de pagina.

9. TZ, 2.

Stijl en inhoud van de brieven die zij schreef aan haar zoon en aan Smidt tonen een intelligente, wilskrachtige, autoritaire vrouw, die voortdurend associaties en veronderstellingen maakte, niet aarzelde over anderen te roddelen, mensen aantrok en afstootte, het hart op de tong had, zich weliswaar een ‘oud, hatelijk wijf’ noemde¹⁰, maar zichzelf niet kritisch en overwogen in twijfel trok. Impulsief liet ze in 1796 haar huishouden in de steek om haar zoon naar Jena te volgen. Ze verkocht de inboedel van het ouderlijke huis – oude rommel, noemde ze het – zonder een krimp te geven.

De doortastendheid van deze extravagante vrouw, bleek ook uit een anekdote die Smidt ons naliet. Een vriend van Frau Herbart was terminaal en zijn arts had hem een verblijf in een kuuroord in Zuid-Duitsland voorgeschreven. De zieke vroeg haar om hem daarheen te begeleiden. Dat deed ze. Onderweg diende ze regelmatig morfine toe. Maar de ziekte verergerde en de patiënt smeekte haar om euthanasie met een dodelijke dosis morfine, wat ze prompt uitvoerde. Ze bracht het lijk naar Oldenburg terug. Recent bracht het *Zentrum für Frauen-Geschichte* in Oldenburg hulde aan Lucie Margarete Schütte als geëmancipeerde vrouw en heldin, wegens haar moed om in tijden van mannelijke superioriteit zich alsnog van haar man te laten scheiden¹¹.

Herbarts kinderjaren: “Dansen was mijn hoogste leven”

Op 16 mei 1775 was Thomas Herbart met zijn jonge bruid Lucie Schütte in het huwelijk getreden en de echtelieden trokken in de Langestraat nr. 86 in, het huis van de familie Schütte, van wie de vader intussen overleden was. Het ouderlijk huis van Thomas in de Haarenstraße was aan zijn jongste broer Johann Friedrich Jakob toegewezen. Toen Herbart op 4 mei 1776 geboren werd, kreeg hij de voornamen van vaders jongste broer: Johann Friedrich.

Moeder Herbart nam de zorg voor haar kind ernstig. Bij elke stap die hij zette was ze attent aanwezig. Ze koos voor een harde en strenge opvoeding. Geen spoor van verwenning: licht aangekleed, in een hard bed slapen en vroeg opstaan. Het kind had een zwak gestel naar verluidt door een ongelukkige val in een ketel heet water en daar moest het, volgens de moeder, tegen gehard worden. Die ongelukkige gebeurtenis zou ook de oogkwaal van Herbart verklaren, die hij zijn leven lang zou meedragen¹².

Niet ongewoon voor die tijd was het principe om zo snel mogelijk de intellectuele vermogens te ontwikkelen om weldra een goede baan in de maatschappij te krijgen. Ook in dat opzicht ontplooidde moeder Herbart zich tot de eerste leermeesteres van haar zoon. Ze leerde hem lezen en schrijven. En doordat hij al vroeg blijk gaf van een muzikale

10. KF 16, XXXVIII.

11. G. NIEMÖLLER, *Herbart versus Herbart. Oder Lucia Margareta lässt sich scheiden. Eine dokumentarische Erzählung*, Oldenburg, 2000.

12. TZ, 2.

begaafdheid, stuurde ze hem naar de dansschool. “Juichen, springen dansen – dansen was tot mijn veertiende jaar mijn hoogste leven”, schreef hij in 1798 aan zijn vriend Muhrbeck in Parijs¹³.

Als jonge knaap volgde hij muziekonderwijs bij de organist van de Sint-Lambertuskerk, Carl Meineke¹⁴. Hij maakte er kennis met de harmonieleer, de compositie, contrapunt en fuga. Op zijn achtste leerde hij tegelijk klavier, cello, contrabas en harp spelen¹⁵. Op zijn elfde zou hij in besloten kring uitvoeringen ten beste hebben gegeven en kreeg hij van de hertog toestemming om in een aangrenzende kamer de concerten bij te wonen¹⁶. In antwoord op een dankbrief van Herbart aan zijn muziekleraar, antwoordde Meineke, dat de vorderingen van zijn leerling meer aan diens talent dan aan zijn onderricht te wijten was. “Een talent als het uwe gedijt overal, ook zonder grote leermeester, en overtreft hem wellicht, als dit slechts het enige vak zou zijn waarmee hij zich zou bezighouden” aldus Meineke. Overdreef hij als hij eraan toevoegde: “Zo’n genie wordt slechts elke eeuw geboren”¹⁷?

Toeval en berekening zorgden voor de sociale opvoeding van de jonge knaap. Johann Friedrich kreeg twee inwonende speelgenootjes. Antoinette¹⁸ was het één jaar jongere nichtje, dat na de dood van oom Johann Konrad Herbart in de huiselijke kring werd opgenomen. Bovendien werd Annette Schröder, het twee jaar jongere dochtertje van een overleden vriendin van Frau Herbart, aan het gezin toegevoegd. Leeftijd, maar vooral fortuin, zouden in de ogen van moeder Herbart ervoor garant staan dat haar zoon aan dit meisje een goede toekomstige echtgenote had.

Negen jaar was Johann Friedrich toen zijn ouders hem naar de privéschool ‘voor meisjes’ van Karsten Hinrich Kruse stuurden. Kruse was als kind van een arm arbeidersgezin in het weeshuis van Francke in Halle terechtgekomen en had er een voortreffelijk onderwijs gekregen. Daarna had hij aan de universiteit van Halle theologie en geschiedenis gestudeerd. Daarop was hij leraar aan het gymnasium in Oldenburg geworden en had zich verdienstelijk gemaakt met het openen van een meisjesschool. Kruse was een bekwaam geleerde, actief in het culturele en literaire leven in Oldenburg. Hij was nogal een traditioneel pedagoog, die de vernieuwingen van Pestalozzi niet toejuichte. Hij pleitte voor vroegtijdig onderwijs en morele opvoeding van kindsbeen af. Hij werd

13. KF 16, 96.

14. Carl Michael Meineke (1745-1828) was tot 1824 organist aan de Sint-Lambertuskerk in Oldenburg. De naam van Herbarts muziekleraar is Meineke, en niet Weineke, zoals KF per vergissing aangeeft. Zie KF 16, 249-250.

15. N. MORO, *Der musikalische Herbart*, Würzburg, 2006, 21-31; G. BAGIER, *Herbart und die Musik*, Langensalza, 1911; W. KAHL, *Herbart als Musiker*, Langensalza, 1926; W. RAUSCH, *Die Musik im Leben und Schaffen Johann Friedrich Herbarts*, Göttingen, 1976.

16. TZ, 3.

17. KF 16, 249.

18. Antoinette Christiane Herbart (1777-1858), ‘Tante Nettchen Herbart’. Na de dood van haar vader Johann Konrad Herbart in 1784 opgenomen in het gezin Thomas Gerhard Herbart-Schütte.

in 1788 huisleraar van de zonen van de hertog van Oldenburg en in 1811 hoogleraar geschiedenis in Leipzig.

Een bewijs van vlijt met daarop het jaartal 1786 herinnert aan het onderwijs dat Herbart in de meisjesschool van Kruse had gekregen¹⁹.

Belangrijker dan Kruse, was Hermann Wilhelm Franz Ültzen, de huisleraar van de familie Herbart. Ültzen was afkomstig uit Celle, had er de Latijnse school bezocht en vervolgens Hebreeuws gestudeerd, eerst bij zijn geestelijk hoofd en later aan de universiteit van Göttingen. Na zijn studie in 1780, was hij ruim twee jaar huisleraar geweest in Bremen en met Pasen 1783 naar Oldenburg verhuisd. Vanaf 1786 was hij huisleraar van Johann Friedrich Herbart. Ültzen leerde hem Latijn en Grieks en wijdde hem in de logica in. Later beweerde Herbart dat hij als elfjarige knaap de logica had geleerd. Moeder Herbart woonde de lessen bij. Wilde ze hierdoor haar zoon helpen bij het verwerken van de leerstof? Of wilde ze in haar narcistische moederliefde een te innige band tussen leerling en leraar voorkomen? En vreesde ze slechte invloeden? De band tussen Ültzen en zijn 'lieve Fritz' was intens. En toen Ültzen in de herfst van 1788 Oldenburg verliet, hield het contact met zijn leerling niet op. Vanuit Celle, waar Ültzen zich voorbereidde op een theologisch examen, schreef hij verschillende brieven aan zijn oud-leerling. In een brief van 16 februari 1789, in het Latijn geschreven, bevestigde Ültzen zijn tedere en oprechte liefde voor de jonge knaap en verzekerde hem dat hij nooit iets zou zeggen om hem te vleien. Hij prees de knaap om zijn begaafdheid en voorspelde dat hij binnenkort zijn leeftijdgenoten in kennis zou overtreffen²⁰. Kort daarop stuurde de dertienjarige knaap een opstel naar Ültzen, waarin hij een godsbewijs debiteerde²¹. Vanuit het klooster van Loccum reageerde Ültzen begeesterd, toonde de tekst aan zijn collega Bornträger²² en allebei moedigden ze de jongen aan om op de ingeslagen weg verder te gaan. Vermoedelijk in hetzelfde jaar stuurde Ültzen aan Herbart een uitvoerig studieplan, dat hij, naast zijn gewone studies, in zijn 'vrije tijd' kon volgen, om zo deze begaafde knaap werk naar maat te geven²³.

Rond de tijd dat Herbart overstapte naar de eerste klas, leerde hij de drie jaar oudere medeleerlingen Langreuter²⁴ en Bonus²⁵ kennen. Langreuter werd een vriend voor het leven. De drie vrienden discussieerden over filosofische problemen en maakten samen

19. KF 19, 56. Op de keerzijde staat N. 1.

20. KF 19, 57-58.

21. KF 19, 58-59.

22. Johann Christian Friedrich Bornträger (1759-1833), schreef over het godsbegrip bij Kant en Mendelssohn. *Dominee in Oberrjesa, Hedemünden en Uslar*.

23. KF 19, 59-60.

24. Adam Christian Langreuter (1772-1859) was theoloog. Hij was een oudere studiegenoot van Herbart in het gymnasium van Oldenburg. Herbart onderhield met hem een drukke briefwisseling, die jammer genoeg verloren is gegaan. *W. ASMUS, O.c.*, dl. 1, 306.

25. Friedrich Christian Bonus (1772-1858) was van 1801 tot 1810 predikant in Athens, tot 1828 in Eckwarden en daarna in Rastede.

*Gerhard Anton von Halem,
huisvriend van de Herbarts,
steun en toeverlaat van Johann Friedrich*

lange wandelingen, waarbij Herbarts moeder een korf met eten en drinken voorop stuurde. Op één van die wandelingen kwamen ze in het katholieke Munsterland terecht, in Vechta op bijna zestig kilometer van Oldenburg, waar ze het klooster wilden bezoeken. Naar verluidt kwamen ze uitgeput bij het klooster aan, waar ze op gastvrijheid rekenden. De kloosterpoort ging open, lekkere braadlucht kwam hen tegemoet, een monnik leidde hen gewillig rond, maar voordat ze het wisten stonden ze opnieuw buiten. Ze hadden wel een kruik bier gekregen. De nacht hadden ze vol angst op de heide moeten doorbrengen²⁶.

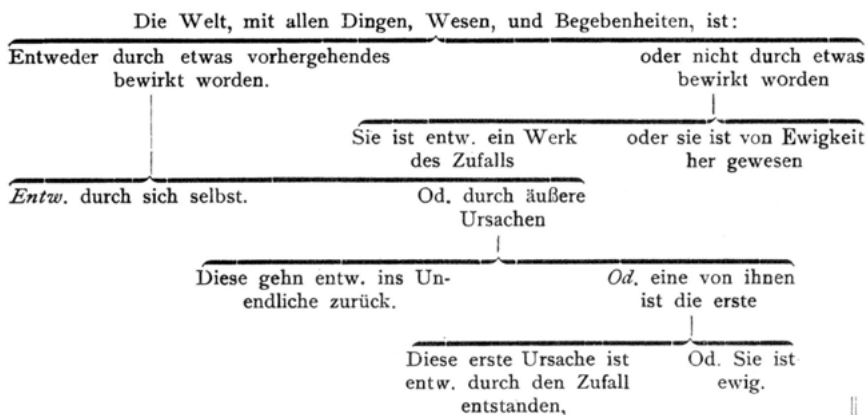
Herbart volgde met succes het onderwijs aan de Latijnse school²⁷, die intussen gymnasium was geworden, eindigde als primus in de hoogste klas en mocht zowel de gelukwensrede voor de afstuderenden in 1793 houden, als de rede in 1794 bij zijn eigen promotie en afscheid van het Oldenburgse gymnasium.

Voor beide gelegenheden koos Herbart een filosofisch thema. In 1793 stelde hij de vraag naar de oorzaken van groei en verval van de zedelijkheid in de staat²⁸. Het jaar daarop vergeleek hij – ditmaal in het Latijn – de gedachten van Cicero en Kant over het hoogste goed en het beginsel van de praktische filosofie. Herbart was begeistert door Kants filosofie, vooral door zijn ethiek. In de redevoering van 1793 sloot hij volledig bij Kant aan. Voor hem was zedelijkheid de grondslag van een gemeenschap. Hiermee stond of viel een staat. De geschiedenis had dit voldoende aangetoond, vanaf Griekenland, over Rome en de middeleeuwen tot aan de Franse Revolutie, die op dat ogenblik nog volop in de actualiteit stond. Uit de analyse die Herbart van het begrip ‘zedelijkheid’ maakte, bleek duidelijk Kants invloed. Zedelijkheid oversteeg het zintuiglijke en was te situeren op verstandelijk niveau. En wat was zedelijkheid nu precies? Allereerst was er ‘goede wil’ nodig, de intentie om het goede te doen in een bepaalde situatie. Vervolgens was er wilssterkte vereist om bij weerstand of in moeilijke omstandigheden toch het goede

26. TZ, 5.

27. Bij de schoolhervorming van 1792 werd de school als gymnasium erkend.

28. *Etwas über die allgemeinsten Ursachen, welche in den Staaten den Wachstum und den Verfall der Moralität bewirken*. KF 1, 351-358. De tekst werd voor het eerst door G.A. VON HALEM gepubliceerd in *Blätter vermischten Inhalts*, Oldenburg, 1797.

Het godsbewijs van Herbart als dertienjarige knaap

Zeit	Montag	Dienstag	Mittwoch	Donnerstag	Freitag	Sonnabend		
7- 8	Ricklefs: Griechisch (Xenoph. Cyrop.)	-	Ricklefs: Geographie (Nach Fabri)	Ricklefs: Griechisch (Xenoph. Cyrop.)	-	Ricklefs: Geographie (nach Fabri)		
8- 9	Manso: Religion (nach Baumgartens theses)	Manso: Latein (Livius)	Manso: Naturlehre (nach Krüger)	Manso: Religion (nach Baumgartens theses)	Manso: Latein (Livius)	Manso: Naturlehre (nach Krüger)		
9-10	Manso: Philosophie (Ontologie, Psychologie) (nach Baumeister)	Manso: Hebräisch (Psalmen) fac.	König: Latein (Terenz)	Manso: Geschichte (nach Achenwall)	Manso: Philosophie (nach Baumeister)	Manso: Hebräisch (Psalmen) fac.	König: Latein (Terenz)	Manso: Geschichte (nach Achenwall)
10-11	-	-	-	-	-	Manso: Zeitungsstunde		
11-12	-	Ricklefs: Englisch	-	-	Ricklefs: Englisch	-		
14-15	Manso: lat. Stil	Manso: Latein (Stil)	-	Manso: Latein (Horat. carmina)	Manso: Latein (Horat. carmina)	-		
15-16	Manso: Latein (Cicero Orat.)	Manso: Latein (Cic. Orat.)	-	Manso: Latein (Livius)	Manso: Latein (Cicero Orat.)	-		
16-17	Ricklefs: Deutsch (Ausarbeitungen)	König: Griechisch (Homer:Odyssee)	-	Ricklefs: Deutsch (Ausarbeitungen)	König: Griechisch (Homer: Odyssee)	-		

Studieprogramma van Herbart in de hoogste klas van het gymnasium in Oldenburg (1792)

te doen. Tenslotte moest er voldoende kennis van morele wetten en plichten aanwezig zijn. In de mate dat een staat dit bevorderde, zou hij groeien en vooruitgang maken, zo niet dreigde er verval. Niet één staat was daar ooit in geslaagd. Athene had het op dat vlak nog het verst van al gebracht. Aldus Herbart in een knap betoog, waarin hij zijn gedachten nog wat 'onrijp' noemde, maar waarmee hij blijk had gegeven een klare en gefundeerde stelling te kunnen poneren. Herbart bleek een intelligente jongeman te zijn, van wie de hoogste verwachtingen mochten gekoesterd worden en die klaar was voor een academische studie.

De Salana

De stichting van de universiteit van Jena, de Salana geheten, wegens haar ligging aan de Saale, gaat terug tot 1548. In volle reformatorische tijd werd een hogeschool gesticht die later de rang van universiteit kreeg. Keurvorst Johann Friedrich I van Saksen, die zijn residentie in Weimar had, koos de naburige stad Jena voor een hogeschool, om geestelijken op te leiden voor de verspreiding van Luthers leer. In dat jaar trokken honderdeenzeventig studenten en hun professoren Jena binnen en vestigden zich in een voormalig Dominicanerklooster, dat nu nog het oudste gedeelte van de huidige Friedrich Schiller-Universiteit vormt. Twee professoren gaven er theologie, filologie en filosofie en in 1557 mocht de hogeschool zich universiteit noemen. Dat privilege werd op 15 augustus 1557 door keizer Ferdinand I toegekend en de stichting werd op Lichtmis 1558 officieel gevierd.

Begin van de achttiende eeuw telde de universiteit achttienhonderd studenten. En in de eerste helft van de achttiende eeuw zou het aantal tot drie duizend oplopen. Maar toen kwam de concurrentie met Halle en Göttingen. In 1770 beleefde de universiteit een dieptepunt. Rond 1778 waren er nog amper vijfhonderd studenten. De ministers Voigt²⁹ en Goethe³⁰ deden de universiteit terug bloeien. In 1790 telde ze opnieuw negenhonderd studenten, die in hoofdzaak theologie en rechten studeerden. In de periode dat Herbart in Jena studeerde beleefde de universiteit een toeloop van studenten. Tussen 1791 en 1798 lieten zich jaarlijks meer dan driehonderd zestig studenten inschrijven, grotendeels van buitenlandse en rijke afkomst³¹.

Jena had de naam een goedkope universiteitsstad te zijn. De huur van een woning kostte tussen 10 en 50 taler, maar de goedkope woningen zaten vol ongedierte, wantsen en muizen in het bedstro. En het eten was er niet te genieten.

In 1790 speelden de studentenorden nog altijd een rol, zij het ook dat er een positieve kentering te merken viel. Met de doorbraak van de vrijmetselarij in Duitsland rond 1740, ontstonden aan de universiteiten studentenorden die zich aan de inhoud en de vorm van de vrijmetselarij inspireerden, zoals de bond van de Moselländer in Jena in 1746 – in 1771 omgedoopt tot *Amicistenbund* – met geheime vergaderingen, inwijdingsriten en mystieke symbolen. Streekgebonden studentenverenigingen vormden zich onder het motto van een universele broederschap om tot studentenorde. Zo ontstonden er in Jena tal van studentenorden, waarvan de zeden niet altijd even hoogstaand waren. Leden van de studentenorden ontpopten zich tot vechtersbazen, terroristen en drinkebroers. Naar

29. Christian Gottlob Voigt (1743-1819) studeerde rechten in Jena. In 1770 in dienst bij het groothertogdom Sachsen-Weimar-Eisenach. In 1794 raadgever, in 1809 minister en in 1815 minister-president van de regering van Weimar.

30. Johann Wolfgang Goethe (1749-1832) geboren in Frankfurt. Studeerde in 1765 rechten in Leipzig, daarna in Straatsburg. In 1775 verhuisde hij naar Weimar en bleef er in dienst van de hertog van Sachsen-Weimar-Eisenach.

31. A. SCHOTTE, Herbart, Jena und sein erste Universität, in: R. BOLLE, R. & K. GRUNDIG DE VAZQUEZ, (eds.), *Herbart und der Herbartianismus in Jena*, Gera-Jena, 2020, 41-62.